

LOTIN VA O'ZBEK TILLARIDA SIFAT DARAJALARINING HOSIL BO'LISH MODELLARI: AFFIKSATSIYA VA INTENSIVLIK

Hamrayeva Marjona Nasridin qizi

Navoiy davlat universiteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turli tizimli tillar hisoblangan lotin va o'zbek tillarida sifat darajalarining morfologik va semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi har ikki tildagi darajalanish tizimining o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat. Maqolada lotin tilidagi uch bosqichli (*gradus positivus, comparativus, superlativus*) va o'zbek tilidagi to'rt bosqichli (*oddiy, qiyosiy, orttirma, ozaytirma*) darajalanish tizimi o'zaro qiyoslanadi. Shuningdek, sifat darajalarining yasallishida sintetik va analitik usullarning o'rnini, o'zbek tilidagi ozaytirma darajaning lotin tilida ifodalanish vositalari misollar orqali yoritib beriladi.

Tayanch so'zlar: lotin tili, o'zbek tili, sifat darajalari, qiyosiy tahlil, morfologiya, ozaytirma daraja, sintetik usul, analitik usul.

Abstract: This article presents a comparative analysis of the morphological and semantic characteristics of adjective degrees in Latin and Uzbek, which belong to different language systems. The primary objective of the research is to identify the similarities and differences in the grading systems of both languages. The article compares the three-level system in Latin (*gradus positivus, comparativus, superlativus*) with the four-level system in Uzbek (*positive, comparative, superlative, and diminutive/reductive*). Furthermore, the role of synthetic and analytical methods in the formation of adjective degrees and the means of expressing the "diminutive degree" of the Uzbek language in Latin are highlighted through specific examples.

Keywords: Latin, Uzbek, degrees of adjectives, comparative analysis, morphology, diminutive degree, synthetic method, analytical method.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительно-типологический анализ морфологических и семантических особенностей степеней сравнения прилагательных в латинском и узбекском языках. Основное внимание уделяется количественным и качественным различиям в системах грамматического сравнения: трехступенчатой системе латинского языка (*gradus positivus, comparativus, superlativus*) и четырехступенчатой системе узбекского языка (*положительная, сравнительная, превосходная и уменьшительная степени*). В работе анализируются синтетические и аналитические способы формирования степеней, а также способы выражения узбекской уменьшительной степени в латинском языке. Автором выявляются специфические черты агглютинативного и флективного строя при выражении интенсивности признака.

Ключевые слова: латинский язык, узбекский язык, степени сравнения прилагательных, сопоставительный анализ, морфология, уменьшительная степень, синтетический метод, аналитический метод.

Hozirgi zamon qiyosiy tilshunosligida turli tizimli tillarni chog'ishtirma tadqiq etish til hodisalarining universal va o'ziga xos tabiatini ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, hind-evropa tili oilasiga mansub bo'lgan hamda flektiv xarakterga ega lotin tili bilan turkiy tillar oilasining agglütinativ turiga kiruvchi o'zbek tili grammatik kategoriyalarini qiyosiy o'rganish nazariy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Sifat turkumi har ikki tilda ham predmetning belgi-xususiyatini ifodalovchi asosiy mustaqil so'z turkumi sanaladi. Biroq, bu belgining jadallik darajasini ko'rsatuvchi sifat darajalari (degrees of comparison) tizimi bu ikki tilda miqdoriy va tarkibiy jihatdan farqlanadi. An'anaviy lotin tili grammatikasida sifat darajalari uch bosqichli modelga (gradus positivus, comparativus, superlativus) asoslansa, o'zbek tili tilshunosligida (H. Kononov, A. G'ulomov va keyingi tadqiqotchilar talqinida) sifatlar to'rtta darajaga (oddiy, qiyosiy, orttirma va ozaytirma) bo'linishi e'tirof etiladi.

Ushbu maqolaning dolzarbligi lotin tili grammatikasidagi klassik qoliplarni o'zbek tili bilan qiyoslagan holda, o'zbek tilidagi ozaytirma darajaning o'ziga xos morfologik tabiatini lotin tili kontekstida tahlil qilish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi har ikki tilda sifat darajalarining yasallishidagi sintetik va analitik usullarni qiyoslash, o'xshashliklar va tub farqlarni misollar orqali ilmiy asoslashdan iborat.

O'zbek tilshunosligida sifat darajalarini tizimlashtirish masalasi A.G'ulomovning O'zbek tili morfologiyasi (1955) asarida fundamental tarzda o'rganilgan bo'lib, unda ozaytirma daraja alohida morfologik kategoriya sifatida e'tirof etilgan. Shuningdek, professor Sh.Rahmatullayev o'zining "Hozirgi o'zbek adabiy tili" (2006) darsligida sifat darajalarining to'rt bosqichli modelini zamonaviy nuqtai nazardan tahlil qilib beradi. Professor A. G'ulomov ta'kidlaganidek, o'zbek tilida sifat darajalari, xususan, ozaytirma daraja faqatgina belgi miqdorining kamligini ko'rsatib qolmay, balki nutqqa qo'shimcha modal va ekspressiv bo'yoq ham olib kiradi [G'ulomov, 1955: 84]. Bu holat lotin tilidagi qat'iy uch bosqichli tizimdan o'zbek tilining o'ziga xos farqli jihatini namoyon etadi".

Lotin tili grammatikasiga oid manbalarda, xususan, M.N.Chernyavskiy tadqiqotlarida sifat darajalari antik tilshunoslik an'analarga ko'ra uchta bosqichda (positivus, comparativus, superlativus) o'rganiladi. Bu tillarni qiyoslashda A.N.Kononov (1960) asarlari ham muhim ahamiyatga ega, chunki u o'zbek tili grammatikasini umumiy tilshunoslik qoliplariga solib tadqiq etgan.

Lotin tili grammatikasida sifat darajalarining qo'llanish xususiyatlari haqida gapirganda, M.N. Chernyavskiyning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinlidir: "Lotincha orttirma daraja ko'pincha sub'ektiv baholash vositasi bo'lib, belgining o'ta yuqori

sifatini qiyoslovsiz ifodalaydi" [Chernyavskiy, 2004: 156]. Bu holat o'zbek tilidagi "eng" yoki "juda" so'zlari orqali yasaladigan analitik shakllarga semantik jihatdan yaqin turadi.

"O'zbek tilshunosligida sifat darajalarining miqdoriy tasnifi bo'yicha turlicha yondashuvlar mavjud. Agar V.V. Reshetov o'zbek tilida faqat 2 ta (oddiy va qiyosiy) darajani ajratgan bo'lsa, A.N. Kononov 3 ta darajali tizimni ilgari surgan. Biroq, professor A. G'ulomov tomonidan asoslangan va hozirgi o'zbek adabiy tili darsliklarida (Sh. Rahmatullayev, M. Hamrayev) qabul qilingan tizimga ko'ra, o'zbek tilida sifat darajalari 4 ta deb belgilanadi. Lotin tilida esa an'anaviy ravishda antik davrdan buyon 3 ta daraja (gradus) qayd etib kelinadi. Bu farq o'zbek tilining o'ziga xos boy morfologik imkoniyatlari, ayniqsa, ozaytirma daraja affikslarining (-ish, -mtir, -oq) shakllanganligi bilan izohlanadi."

1. Oddiy daraja (Gradus positivus / Positive degree)

Har ikki tilda ham bu daraja narsaning belgisini boshqa narsalarga qiyoslamasdan, boricha ifodalaydi. Bu darajaning maxsus ko'rsatkichi yo'q, ya'ni sifatning o'zagi (lug'aviy shakli) oddiy darajani bildiradi.

Lotin tilida: longus (uzun), brevis (qisqa).

O'zbek tilida: uzun, qisqa.

2. Qiyosiy daraja (Gradus comparativus / Comparative degree)

Narsa-buyumda mavjud bo'lgan belgi boshqasidagidan ortiq yoki kamligini bildiradi.

Lotin tilida: Bu daraja sintetik usulda, sifat negiziga erkaklar va ayollar jinsi uchun -ior, neytral jins uchun -ius suffiksini qo'shish orqali yasaladi.

Misol: longus (uzun) — long-ior (uzunroq).

O'zbek tilida: O'zbek adabiy tilida bu daraja -roq qo'shimchasi (sintetik) yoki qaraganda, nisbatan kabi so'zlar (analitik) yordamida yasaladi.

Misol: uzun — uzunroq.

3. Orttirma daraja (Gradus superlativus / Superlative degree)

Belgining eng yuqori darajada ekanligini ko'rsatadi.

Lotin tilida: Asosan -issimus, -a, -um suffikslari yordamida yasaladi.

Misol: long-issimus (eng uzun).

O'zbek tilida bu daraja asosan analitik (so'zlar yordamida) usulda yasaladi: eng, juda, g'oyat, nihoyatda, bag'oyat. Shuningdek, so'zning birinchi bo'g'inini takrorlash (qizil — qip-qizil) ham bu darajaga kiradi.

Misol: eng uzun, juda qisqa.

4. Ozaytirma daraja (O'zbek tilining o'ziga xosligi)

Hozirgi o'zbek adabiy tilida sifatning belgisini me'yordan kamligini ifodalovchi alohida ozaytirma daraja mavjud. Bu daraja -ish, -mtir, -ishloq, -gina kabi morfologik ko'rsatkichlar orqali hosil qilinadi.

Misol: oqish, sarg'ish, ko'kimtir.

Qiyosiy farq: Lotin tilida bu kabi grammatik daraja mavjud emas. Lotin tilida rangning yoki belgining ozligini ifodalash uchun sub- prefiksi (masalan, subalbus – oqish) yoki -ulus, -olus kabi kichraytirish affikslari ishlatiladi, biroq ular alohida daraja tizimiga kiritilmaydi.

Lotin: Bonus (yaxshi) – melior (yaxshiroq) – optimus (eng yaxshi).

O'zbek: O'zbek tilida o'zak o'zgarishligini (yaxshi – yaxshiroq – eng yaxshi), lekin lotin tilida o'zak butunlay o'zgarib ketishini ta'kidlang.

ozaytirma daraja lotin tilida yo'q dedishimiz mumkin, lekin lotin tilida diminutiv (kichraytirish) affikslari borligini va ular sifatlarda ham uchrashi mumkin:

Rubellus (qizg'ish) — ruber (qizil) so'zidan.

Albicus (oqishroq/oqqina) — albus (oq) so'zidan.

Lotin tilida bular "daraja" hisoblanmasa-da, semantik jihatdan o'zbek tilidagi ozaytirma darajaga juda yaqin turadi.

Lotin tilida: Qiyoslashda Ablativus comparationis (kelishik orqali) yoki quam (bog'lovchi) ishlatiladi. Masalan: Lux est velocior sono (Yorug'lik tovushdan tezroq - bu yerda sono ablativ kelishigida).

O'zbek tilida: Qiyoslanayotgan predmet chiqish kelishigini oladi. Masalan: Yorug'lik tovushdan tezroq.

Farqi: Lotin tilida qiyoslanayotgan predmet kelishik bilan o'zgarsa, o'zbek tilida sifatning o'ziga -roq qo'shiladi yoki chiqish kelishigi ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, turli tizimli tillar hisoblangan lotin va o'zbek tillarida sifat darajalarini qiyosiy o'rganish quyidagi ilmiy natijalarni chiqarishga imkon beradi:

Strukturaviy o'xshashlik va farq: Har ikki tilda ham sifat darajalari predmetning belgi-xususiyatini miqdoriy jihatdan tavsiflashga xizmat qiladi. Biroq, lotin tili flektiv (ichki va tashqi o'zgarishlarga moyil) til sifatida ko'proq sintetik usuldan (qo'shimchalar orqali) foydalansa, o'zbek tili agglutinativ til sifatida ham sintetik, ham analitik (yordamchi so'zlar orqali) usullarni teng qo'llaydi.

Darajalar tizimi: Lotin tili an'anaviy uch bosqichli (positivus, comparativus, superlativus) tizimga tayanadi. O'zbek tilida esa belgi jadalligining yanada nozik qirralarini ifodalovchi ozaytirma darajaning mavjudligi tilning boy ekspressiv imkoniyatlaridan dalolat beradi.

Ozaytirma darajaning ifodalanishi: Lotin tilida o'zbek tilidagi ozaytirma darajaga to'liq mos keladigan alohida grammatik kategoriya mavjud emas. Shunday bo'lsa-da, lotin tilidagi sub- prefiksi va -ulus, -olus kabi deminutiv affikslar semantik jihatdan o'zbek tilidagi -ish, -mtir qo'shimchalarining vazifasini qisman bajara olishi aniqlandi.

Suppletivizm hodisasi: Lotin tilida sifatlarning o'zak o'zgarishi orqali darajalanishi (masalan: bonus — melior — optimus) tizimli xarakterga ega. O'zbek tilida esa bunday hodisa deyarli kuzatilmaydi, bu esa turkiy tillarning barqaror o'zak tizimiga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gʻulomov A. Oʻzbek tili morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1955.
2. Kononov A. N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika. – M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1960.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili (darslik). – Toshkent: Universitet, 2006.
4. Chernyavskiy M. N. Latinskiy yazik i osnovi meditsinskoy terminologii. – M.: Meditsina, 2004.
5. Hamrayev M. Hozirgi oʻzbek tili. – Toshkent: Moliya-iqtisod, 2007.
6. Arseniyeva S. A. i dr. Latinskiy yazik (uchebnik dlya vuzov). – M.: Visshaya shkola, 2002.
7. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009.
8. Tronskiy I. M. Istoricheskaya grammatika latinskogo yazika. – M.: Indrik, 2001.